

РАДЯНСЬКИЙ САТИРИК В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: «АВТОР-ТВОРЕЦЬ» ЧИ «ПРИЗМА ІДЕОЛОГІЇ»?

И в наше время, когда мы повергли гигантского врага только в России, когда мы поистине опутаны еще отравляющими весь воздух наш нитями былой культуры, когда рядом со всех сторон этот же враг еще торжествует и ждет момента, чтобы нанести новый удар, – в такое время мы, не выпуская меча из одной руки, в другую можем взять уже тонкое оружие – смех¹.

Так свого часу перший нарком просвітництва РСФРР з 1917 по 1929 рік. Анатолій Луначарський обґрунтував важливість сатири для творення нового суспільства і окреслив її функції одним дуже точним словом «ЗБРОЯ». Це, безсумнівно, та основа основ, з якою працюватиме кожен автор, що друкуватиметься в «Перці». Принаймні за період з 1946 по 1953 рік. Згідно з установленими уявленнями про контекст сталінізму після «культурної революції», робота преси в цей період визначається як така, що керується здебільшого суворою настановою зверху, – «диктатом пропаганди», що визначає основний «фронт» її роботи².

Проте важливішою фігурою в пресі є саме автор-творець, на якого, окрім цензури, можуть впливати ще й інші чинники. Тим не менш, те, як співвідносяться в його творчості «присутність автора» та вплив партійної ідеології, залишається одним з основ-

¹ Луначарский А. Будем смеяться. Луначарский А. *Собрание сочинений*: в 8 т. Москва: художественная литература, 1964. Т. 3.

² Див. наприклад: Єремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків, 2018; Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва, 2009; Романенко Т. Политическая цензура в печатных изданиях Украинской ССР в годы «холодной войны». 2016. URL: <https://bitly.su/lhhCNVA> (дата звернення: 02.05.2020); Костишева С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 13. С. 107–117.

них питань, дотичних до роботи преси. Роль «зразкового» сатирика в радянській пресі (і в радянському суспільстві загалом) майже повністю визначається самою роллю сатири, перед якою стояли такі завдання:

– таврувати «іншого», використовувати увесь арсенал сатири в постійній «боротьбі» з «ворогами народу»³ і залучати громадськість до цієї боротьби (у журналі «Перець» існувала рубрика-звіт «Перець допоміг», де від імені редакції автор розповідав, як завдяки публікаціям в журналі деяких «ворогів» і «шкідників» було покарано⁴);

– «виховувати» та «перевиховувати» читача;

– розважати читача, спонукати його сміятися⁵;

– «висвітлювати радянську дійсність такою, якою вона є». «Радянськість» тут полягала в формуванні «правильного» ідеологічного простору, в який поринає читач, коли гортає сторінки преси. Під «радянськими реаліями» розуміли зазвичай не просто сюжети з виключно радянського повсякдення⁶. Навпаки – клеймування зовнішнього ворога теж займало чільне місце на шпальтах газет та журналів (зокрема «Перця»).

Невиконання прописаних вище пунктів стало приводом до усунення М. Карпова з посади головного редактора «Перця» та зміни редколегії 1946 р. Зроблено це було на підставі «викривальної статті» газети «Правда» від 24 серпня 1946 р. «О пошлых сказаниях одного журнала»⁷.

³ Див. наприклад: Заславский Д. О фельетоне. Москва, 1945. С. 3–5; Ушакин С. Смехом по ужасу: о тонком оружии шутов пролетариата. *Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография*. 2013. № 3; Центральный державный архив-музей литературы та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). Ф. 706. Оп. 2. Спр. 574. Арк. 5; ЦДАМЛМ. Ф. 668. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1. ЦДАМЛМ. Ф. 949. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 51; ЦДАМЛМ. Ф. 706. Оп. 2. Спр. 574. Арк. 1–7.

⁴ Див. наприклад: Перець допоміг. Перець. 1946. № 1–2. С. 14; Перець допоміг. *Перець*. 1946. № 14. С. 7.

⁵ ЦДАМЛМ. Ф. 706. Оп. 2. Спр. 576. Арк. 1; ЦДАМЛМ. Ф. 668. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 5.

⁶ О пошлых писаниях одного журнала. *Правда*. 1946. 24 августа. С. 3; ЦК КП(б)У о журнале сатиры и юмора «Перець». *Литературная газета*. 1946. № 41. С. 1.

⁷ О пошлых писаниях одного журнала. *Правда*. 1946. 24 августа. С. 3.

Загалом чим займається сатирик доби пізнього сталінізму? Якщо звернути увагу на відсоток «серйозних» сюжетів у «Перці» в період з 1946 по 1953 рік, то можна зробити висновок, що сміхова культура в цей час поступово зливається з «монолітно-серйозною» (за Михайлом Бахтіним), переймаючи не лише її сюжети, а й техніки ретрансляції смислів (у негумористичних плакатах чи «викривальних» сюжетах). З одного боку, такі журнали, як «Перець» і «Крокодил», покликані розважати читача, викликати у нього сміх. А з другого – державне втручання прослизнуло настільки глибоко у зміст самого журналу, що несподівано для себе сміхова культура уподібнюється монолітно-серйозній, вона переймає її однозначність і доктринарність. Таким чином, у радянському соціокультурному просторі періоду пізнього сталінізму культивується новий тип сатири, гострої, критичної, викривальної й спрощеної.

Підсумовуючи, можна сказати, якщо гумор – зброя, то сатирик – це справді солдат, який послуговується нею на своєму специфічному фронті боротьби проти «ворогів народу». Однак це часто лише візія партійного керівництва, насправді кожен сатирик – особистість, яка формується завдяки певним чинникам та обставинам. Ми спробували коротко їх окреслити:

– *Середовище*, оточення, в якому живе і працює автор. Працівники «Перця» в повоєнний період опинилися в умовах тотальної «всецензури», повальної критики, абстрактності й мінливості настанов, до яких у терміновому порядку мали пристосовуватися. Всецензура – це влучне окреслення широкого контексту, що включає в себе не лише роботу репресивного апарату, а й вплив пропаганди. Ці два компоненти формують усвідомлення «відповідальності» за все сказане, написане і навіть мислене. Сталінізм переходить у свою пізню стадію, коли з'являються численні ідеологічні кампанії, спрямовані на посилення пильності, однодумства і лояльності серед громадян.

– *Життєвий досвід*, через який проходить сам творець. Де він вчиться бути не лише радянським сатириком, а й радянською

людиною? Сатирики пізнього сталінізму – це не «виховане», а «перевиховане» покоління, яке власними руками творило революцію. Більшість редакторів і авторів «Перця» мали селянське походження. Сергій Воскресенко (вступив до Київського інституту народної освіти 1923 р.), Юрій Дольд (1928 р. закінчив Дніпропетровський державний університет), Олександр Козюренко (навчався до Жовтневої революції), Петро Лубенський (закінчив Московський університет 1930 р.), Остап Вишня (1917-го вступив до Київського університету, до того, у 1907 р., здобув освіту фельдшера) та Петро Козланюк були з селянських родин. Як бачимо, майже всі вони здобували вищу освіту вже після Жовтневої революції, тобто у світі, який починали творити більшовики.

– *«Ідентичність»* чи ідентичності: радянської людини, українця, селянина, працівника преси тощо. Усі вони відбивались на риторичі, тематиках, образах журналу «Перець». Попри карикатури на «націоналістичних запродавців», автори журналу часто говорять про особливість українського дотепу, акцентують на своїй «українськості».

– *Вказівки «зверху»*, які визначали провідну лінію в конструюванні форми і змістового наповнення сатиричних творів у журналі «Перець» як друкованому органі ЦК КП(б)У. Партиїних методичок від агітпропу окремо для сатириків не було, тому «зразкова» лінія розвитку сатири як специфічного жанру творилася в дискусіях, критичних творах⁸ і відгуках цензорів⁹, а також у «діалогах з владою (проханнях про уточнення окремих настанов для преси)»¹⁰.

– *Відгук від аудиторії*. Досить непевне джерело, оскільки дослідження показали, що читачі не змінюють «Перець», а самі формуються під впливом настанов, образів та тем, котрі активно просуває журнал. Серед доступних нам джерел немає критич-

⁸ Заславський Д. О фельетоне. Москва, 1945. С. 3–5; ЦДАМЛМ. Ф. 706. Оп. 2. Спр. 574. Арк. 5; ЦДАМЛМ. Ф. 668. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1; ЦДАМЛМ. Ф. 949. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 51; ЦДАМЛМ. Ф. 706. Оп. 2. Спр. 574. Арк. 1.

⁹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5063. Арк. 75–78.

¹⁰ ЦДАМЛМ. Ф. 668. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 1.

них відгуків, хоча Степан Олійник, один з працівників журналу «Перець», згадує в заяві на звільнення критичного листа¹¹. До того ж, усі доступні наразі листи до редакції виходять за межі пізнього сталінізму. Такі поняття, як «критика зверху» та «критика знизу», в пізньому сталінізмі якраз стають дуже актуальними, але наскільки критичними були відгуки читачів на твори «перчан», у чому полягала їхня критика і як вони впливали на зміст журналу, наразі визначити неможливо.

Тож ким був «зразковий» радянський сатирик у повоєнний період? Якщо відштовхуватися від тієї ролі, яка відводилася гумору і сатири вищим партійним керівництвом, то вся його діяльність перетворювалася у фронт боротьби з «ворогами народу», «шкідниками», «іншими». Як на автора, на нього накладали цілу низку обмежень, замикаючи не лише в тісні рамки ідейних доктрин, а й «урізаючи» апарат засобів, за допомогою яких він міг би творити. В таких умовах він конструює в своїй уяві образи і сюжети, які мусять слугувати не лише ілюстрацією, а й сприйматися як реальне втілення його «мішеней». І лише пропустивши ці чернетки через низку прочитаних постанов, публікацій «Правды» чи «Литературной газеты», руки кількох відповідальних осіб на кшталт завідувача відділу фейлетонів чи карикатур, головного редактора, цензора Головліту тощо, виводять готовий продукт у тираж.

Визнаний радянський сатирик був працівником партійної преси, що виконував покладені на неї вищим керівництвом обов'язки і завдання. Партійні вимоги зазвичай були розмитими, при цьому вимагали швидкого реагування і «злободенності» з боку сатири. Сатирик намагався пристосуватися до мінливих інструкцій, настанов через критику. Він винаходив більш однозначні сюжети, образи, тропи, щоб убезпечити себе від зайвої критики. Так поставала нова радянська сатира.

Водночас він залишався автором-творцем, який підпасував під нав'язані йому стандарти власне бачення і розуміння

¹¹ ЦДАМЛМ. Ф. 706. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 1.

дійсності. Кожен сатирик мав свій впізнаваний стиль і «відтінок» сатири¹². Усі радянські сатирики мали ідентичні завдання, що майже дослівно повторювали загальні настанови щодо роботи преси, проте кожен з них вкладав у свої твори прожитий досвід і сформовану систему ідентичностей.

Бібліографія

- Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009.
- Єремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків: Раритети України, 2018.
- Заславський Д. О фельетоне. Москва, 1945.
- Костилова С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 13. С. 107–117.
- Луначарский А. Будем смеяться. Луначарский А. *Собрание сочинений: в 8 т.* Москва: Художественная литература, 1964. Т. 3.
- О пошлых писаниях одного журнала. *Правда*. 1946. 24 августа. С. 3. *Перець*. (1946–1953 рр.).
- Романенко Т. Политическая цензура в печатных изданиях Украинской ССР в годы «холодной войны». 2016. URL: <https://bitly.su/IhhCNVA>. (дата звернення: 02.05.2020).
- Ушакин С. Смехом по ужасу: о тонком оружии шутов пролетариата. *Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография*. 2013. № 3.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5063.
- Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 668. Оп. 1. Спр. 218.
- ЦДАМЛМ України. Ф. 668. Оп. 2. Спр. 2.
- ЦДАМЛМ України. Ф. 668. Оп. 2. Спр. 4.
- ЦДАМЛМ України. Ф. 706. Оп. 1. Спр. 518.

¹² ЦДАМЛМ. Ф. 668. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 5; ЦДАМЛМ. Ф. 949. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 51; ЦДАМЛМ. Ф. 668. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1; ЦДАМЛМ. Ф. 706. Оп. 2. Спр. 574. Арк. 1–2.

II. Людина як об'єкт і суб'єкт у радянській державі

ЦДАМЛІМ України. Ф. 706. Оп. 2. Спр. 574.

ЦДАМЛІМ України. Ф. 706. Оп. 2. Спр. 576.

ЦДАМЛІМ України. Ф. 949. Оп. 2. Спр. 37.

ЦК КП(б)У о журнале сатиры и юмора «Перець». *Литературная газета*. 1946. № 41. С. 1.